

Ο Γ. Σκληρός και ο ελληνικός μαρξισμός

Γιάννης Κουμπουρλής

Αποτελεί κοινό τόπο για τους ιστορικούς της κοινωνικής σκέψης στην Ελλάδα ότι η δημοσίευση στα 1907 του *Κοινωνικού μας Ζητήματος* του Γ.Σκληρού συνιστά τη γενέθλια πράξη δύο σημαντικών, διαφορετικών όσο και αρχικά παράλληλων, διαδικασιών στους κόλπους της ελληνικής διανόησης. Από τη μια μεριά, με το έργο αυτό οι έλληνες διανοούμενοι της εποχής θα γνωρίσουν την ορολογία και την προβληματική του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού και θα αντιμετωπίσουν μια πρώτη εφαρμογή της μαρξιστικής μεθόδου στην ανάλυση των ζητημάτων που απασχολούσαν την ελληνική κοινωνία.¹ Από την άλλη, η προνομιακή ενασχόληση του συγγραφέα με το γλωσσικό ζήτημα θα σηματοδοτήσει την πολιτικοποίηση αλλά και τη διάσπαση, τελικά, του πιο σημαντικού πολιτιστικού κινήματος των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας στην Ελλάδα, του δημοτικισμού.²

Το γεγονός ότι ο Σκληρός αφ' ενός εισάγει στην ελληνική σκέψη το μαρξισμό ως επιστημονική θεωρία της φυσικής και της κοινωνικής εξέλιξης, ανεξάρτητη από τα επιμέρους ταξικά συμφέροντα και αφ' ετέρου το χρησιμοποιεί για να τοποθετήσει σε μια νέα, εξαιρετικά ελκυστική, βάση ένα αίτημα (την καθιέρωση της δημοτικής) που έβρισκε απήχηση σ' έναν ευρύ κύκλο στοχαστών, χωρίς κοινή κοινωνική προέλευση³ και κοινές στοχοθεσίες,⁴

1. Για μια κατατοπιστική εισαγωγή στο έργο του Γ. Σκληρού, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ.Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και κοινωνική μεταρρύθμιση*, Αθήνα, 1988. Παράλληλα, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση στο Νουμά», στο Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, 1976, Π. Νούτσος, *The origins of Greek marxism: An introduction*, Ιωάννινα, 1987, και Λ. Αξελός, «Εισαγωγή», στο Λ. Αξελός (επιμ.), *Γ.Σκληρού: Έργα*, Αθήνα, 1976.

2. Η μοναδική αλλά και πολύ κατατοπιστική μελέτη πάνω στη συζήτηση που προκάλεσε η έκδοση του *Κοινωνικού μας ζητήματος* στους κύκλους των δημοτικιστών είναι η εισαγωγή της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου στην επιμελημένη από την ίδια επανέκδοση όλων των σχετικών άρθρων που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Νουμάς* μεταξύ 1907-1909. Βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση στο Νουμά», στο Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, 1976.

3. Για την κοινωνική προέλευση και τις επαγγελματικές ενασχολήσεις των στοχαστών που

συνετέλεσε τα μέγιστα στο να μην ταυτιστεί ευθύς εξαρχής ο μαρξισμός στην Ελλάδα με το πρόταγμα της επαναστατικής μετάβασης σ' ένα καθεστώς συλλογικής ιδιοκτησίας. Έτσι, αντί να αποτελεί το θεωρητικό όργανο της εργατικής τάξης, ο ελληνικός μαρξισμός επεδίωκε τουλάχιστον στα πρώτα του βήματα να αυτοπροβληθεί ως «αντικειμενική κοινωνιολογία», μια επιστήμη ικανή να παράγει επιστημονικές κατηγορίες που θα είναι σε θέση να εξηγούν και να διαχειρίζονται όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής ζωής και όχι μόνο.⁵

Σε κάθε περίπτωση όσο και να τις αναζητήσουμε στα κείμενα των συγχρόνων του Σκληρού, οπαδών και αντιπάλων, δε θα βρούμε αναφορές στο ερώτημα που κατατρέπει - μετά το 1919- την ελληνική μαρξιστική αλλά και «ακαδημαϊκή» ιστοριογραφία γύρω από το έργο του: πόσο ορθόδοξος ήταν ο μαρξισμός του Σκληρού και πόσο νόμιμη είναι η αναφορά σ' αυτόν ως τον πρώτο έλληνα μαρξιστή;⁶ Κι αυτό, όχι μόνο γιατί οι έλληνες διανοούμενοι της

συμμετείχαν στις συζητήσεις που διεξήχθησαν στις στήλες του *Νουμά*, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση...», ό.π., σσ. κη'-ν'. Όσον αφορά στην κοινωνική προέλευση των ανθρώπων με τους οποίους ήρθε σε επαφή ο Γ.Σκληρός στην Αίγυπτο και στις διαφορές τους από αυτούς που χαρακτηρίζουν την πρώτη φάση της δράσης του στη Γερμανία, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., σσ. 141-150.

4. Είναι γεγονός ότι πριν από τις συζητήσεις στο *Νουμά* το μέτωπο των δημοτικιστών εμφανιζόταν σχετικά ενιαίο. Ως γνωστό στην πορεία των συζητήσεων σχηματίζονται δύο κύρια μέτωπα: των σοσιαλιστών και των εθνικιστών. Η μετέπειτα πορεία των συμμετεχόντων δείχνει ότι στις παρυφές του δημοτικισμού βρέθηκαν (δυνάμει) εκπρόσωποι εξαιρετικά διαφορετικών ιδεολογιών, οι οποίες πάντα αναζητούσαν σ' αυτόν ένα μέσο νομιμοποίησης καθώς και λαϊκό έρεισμα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι υπέρ της δημοτικής γλώσσας τάχθηκαν αργότερα τόσο η κομμουνιστική αριστερά όσο και ο φιλελεύθερος βενιζελισμός καθώς και η μεταξική δικτατορία. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις της Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η συζήτηση...», ό.π., σ. θ'.

5. Ο ίδιος ο Σκληρός εξεφράζε τις προθέσεις του ως εξής: «Ο συγγραφέας και στο πρώτο του βιβλίο *Το κοινωνικό μας ζήτημα* και στο τωρινό ιστορικο-κοινωνιολογικό δοκίμιο του ένα πράγμα προ πάντων είχε υπ' όψη του. Να σταθή έξω από προσωπικές συμπάθειες και αντιπάθειες, έξω από οιαδήποτε κοινωνική τάξη, έξω από την αναγκαστική μονομέρεια ενός πολιτικού κόμματος, και ως ουδέτερος επιστήμων του γραφείου να πη αμερόληπτα τη γνώμη του (...) παίρνοντας από την ιστορική κίνηση των γεγονότων τη γενική μόνον εικόνα.», Γ. Σκληρός, *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Αθήνα, 1971(επανεκδόση), σσ. 12-13. Είναι επίσης χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ένα από τα πρώτα μελήματα των ιδεολογικών του αντιπάλων ήταν να προσβάλλουν τον αντικειμενικό-επιστημονικό άρα και ουδέτερο χαρακτήρα των θέσεών του, αναδεικνύοντας έτσι την ιδεολογική τους διάσταση. Βλ. χαρακτηριστικά, Ι. Δρανούμης [δός], «Κοινωνισμός και κοινωνιολογία», στο Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός...*, ό.π., σσ.164-173.

6. Μπορούμε να διακρίνουμε σε τρεις κατηγορίες τις σχετικές απόψεις. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσεται το σύνολο σχεδόν των συγχρόνων του Σκληρού το οποίο βλέπει στο πρόσωπό του έναν τυπικό εκπρόσωπο της μαρξιστικής σκέψης. Στη δεύτερη εντάσσονται οι μαρξιστές, από τον Κορδάτο και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70, που επιχειρούν να αναδείξουν τον αντεπαναστατικό χαρακτήρα του έργου του και την ένταξή του στο ρεφορμιστικό-«προδοτικό» στρατόπεδο της Β' Διεθνούς. Στην τρίτη τέλος μπορούμε να συμπεριλάβουμε πολλές από τις εργασίες της σύγχρονης «ακαδημαϊκής» ιστοριογραφίας -με κυριότερες αυτές του Νούτσου και της Πατρικίου- στο πλαίσιο των οποίων επιχειρείται η ένταξη του έργου του Σκληρού στη

εποχής γνωρίζουν το μαρξισμό μέσω ακριβώς του έργου του⁷ αλλά και γιατί οι θέσεις που εξέφραζε βρίσκονταν σε πλήρη συμφωνία με τις διακηρύξεις των πλέον διάσημων ευρωπαϊών μαρξιστών της εποχής, Kautsky και Plekhanov.⁸ Στην πραγματικότητα, η ορθοδοξία του μαρξισμού του Σκλήρου δε θ' αρχίσει να αμφισβητείται στην Ελλάδα πριν αμφισβητηθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο η ορθοδοξία του μαρξισμού των ηγετών της Β' Σοσιαλιστικής Διεθνούς.

Η πρώτη προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση και μαζί η πρώτη συνολική τοποθέτηση απέναντι στο έργο του Σκλήρου θα είναι αυτή του λενινιστή Γ.Κορδάτου,⁹ ο οποίος θα θελήσει να αναθεωρήσει τόσο το χαρακτήρα του όσο και τη σημασία του για την ελληνική Αριστερά. Το εντυπωσιακό είναι ότι η κριτική που του άσκησε ο μετέπειτα Γενικός Γραμματέας του Κ.Κ.Ε. υιοθετήθηκε σχεδόν πλήρως από όλους τους επιγόνους του, τόσο ως προς τις επιστημονικές όσο και ως προς τις πολιτικο-ιδεολογικές της διαστάσεις. Αυτό αποτελεί ένα γεγονός, κατά τη γνώμη μας, καθόλου τυχαίο αν λάβουμε υπ' όψη ότι παρά τα σαράντα και πλέον χρόνια που χωρίζουν τις σχετικές εργασίες του Κορδάτου από αυτές του Λ.Αξελού και του Κ.Μοσκόφ¹⁰ - τις οποίες και θεωρούμε ως τις πιο ενδεικτικές της σύγχρονης μαρξιστικής κριτικής στον Σκλήρ- η προσπάθεια του πρώτου να προσβάλει την ορθοδοξία του μαρξισμού που επικαλείται ο Σκλήρς, προκειμένου να καταδικάσει κάθε τάση στο εσωτερικό του ελληνικού σοσιαλιστικού στρατοπέδου που να τείνει προς την σοσιαλδημοκρατία, μοιάζει να διατηρεί την επικαιρότητα και τη σημασία της στα έργα των εκπροσώπων της σύγχρονης ορθόδοξης ελληνικής μαρξιστικής σκέψης. Όπως επίσης δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το ενδιαφέρον των ελλήνων μαρξιστών για το έργο του Σκλήρου αναθερμαίνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1970, λίγο μετά τη διάπαση του Κ.Κ.Ε., σε μια εποχή που η ηγεσία του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος αισθάνεται επιτακτική την ανάγκη να επαναεπιβεβαιώσει τις αποστάσεις της από κάθε τάση που αναθεωρεί το αίτημα για επαναστατικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας.

συνάφεια που γράφεται. Οι μελετητές αυτής της κατηγορίας υπογραμμίζουν το γεγονός ότι οι θέσεις του Σκλήρου ήταν σχεδόν απόλυτα εναρμονισμένες με την κυρίαρχη γραμμή της Β' Σοσιαλιστικής Διεθνούς και κατά συνέπεια δε μπορεί να στοιχειοθετηθεί άποψη περί «αρετικότητας» του χωρίς να χρησιμοποιηθεί μια αναχρονιστική συλλογιστική.

7. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ.Σκλήρς στην Αίγυπτο*, ό.π., σ. 20.

8. Μια προσπάθεια παρουσίασης των θέσεων του Σκλήρου με αναφορές στις αντίστοιχες θέσεις των Kautsky και Plekhanov μπορούμε να βρούμε στο Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1990, τόμ. Α', σσ. 22-57.

9. Βλ. Γ. Κορδάτος, *Προοδευτικές μορφές στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1966 (επανεκδόση) από όπου και όλες σχεδόν οι παραπομπές μας. Επίσης βλ. Γ. Κορδάτος, «Ο Σκλήρς και το έργο του», *Νέα Επιθεώρηση*, τ. Β1 (Γενάρης 1929), σσ. 20-23.

10. Βλ. Λ. Αξελός, «Εισαγωγή», στο Γ.Σκλήρου, *Έργα*, ό.π., σσ. 9-73, και Κ. Μοσκόφ, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα, 1985, σσ. 199-258.

μαρξιστές αναγνωρίζουν κατά κανόνα ότι αποτέλεσε μια βαθειά τόμη στην ιστορία της ελληνικής κοινωνικής σκέψης κύρια για δύο λόγους. Αφ' ενός, το έργο του συνιστά την πρώτη συστηματική προσπάθεια εισαγωγής της μαρξιστικής θεωρίας στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από τη συνέπεια, την πληρότητα και την ακρίβεια που εμφανίζει ως εγχείρημα.¹¹ Στο βαθμό μάλιστα που ο Σκληρός εισήγαγε τον μαρξισμό ως «επιστημονική θεωρία» (επιστημονικός σοσιαλισμός) ασυμβίβαστη προς κάθε μορφή ουτοπικής επίκλησης μιας δικαιότερης, κοινοκτημονικής κοινωνίας, υποχρέωνε τους λενινιστές επιγόνους του να παραδεχτούν ότι, οσοδήποτε αντεπαναστατικός (ρεφορμιστικός) κι αν ήταν ο μαρξισμός-του συνιστούσε ένα βήμα τεράστιας προόδου σε σχέση προς το συνονθύλευμα αστικο-προοδευτικών και χριστιανο-σοσιαλιστικών ιδεών που αντιπροσώπευε ο (καταχρηστικά ή όχι) επονομαζόμενος «ουτοπικός σοσιαλισμός» των Δρακούλη, Αντύπα και Καλλέργη.¹²

Αφ' ετέρου, και όσον αφορά στην ιστοριογραφική διάσταση του έργου του Σκληρού, Κορδάτος και Αξελός συμφωνούν ότι η κύρια προσφορά του συνίσταται στην ανάδειξη του κοινωνικού χαρακτήρα της επανάστασης του 1821, δηλαδή στην ανάδειξη του κυρίαρχου ρόλου των ελληνικών αστικών στρωμάτων στην σύλληψη και εφαρμογή της ιδέας του εθνικού κράτους και στο μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας πριν και μετά τον αγώνα για την ανεξαρτησία. Αν και ο πρώτος επεσήμανε μια σειρά από ανακρίβειες και αντιφάσεις στα σχετικά χωρία του έργου του Σκληρού (κύρια, αναφορικά προς το χαρακτήρα και το ρόλο του «κοιτασμπασιδισμού»),¹³ η επίκληση της ανάγκης να μελετηθεί κοινωνιολογικά (βλ. ταξικά) η ελληνική ιστορία ήταν κατ' αυτόν ένα καθοριστικό πλήγμα στην κυρίαρχη εθνικιστική ιστορική ερμηνεία της και ιστοριογραφία γενικότερα.¹⁴

Η επιδίωξη όμως μιας αξιολογικά ουδέτερης αποτίμησης της σημασίας και της προσφοράς του έργου του Σκληρού, στη συνάφεια που γράφτηκε, σίγουρα δεν απολάμβανε την πρωτοκαθεδρία ανάμεσα στα μελήματα της ελληνικής μαρξιστικής σκέψης. Όπως είδαμε, στο διάλογό της με το «φάντασμα» του Σκληρού διακυβεύονταν πολύ σπουδαιότερα πράγματα από το σεβασμό στη μνήμη του. Το κύριο βάρος της κριτικής της έπεσε λοιπόν στον τρόπο με τον οποίο ο Σκληρός όριζε και χρησιμοποιούσε την έννοια της «πάλης των τάξεων». Η αιτία στο να του αποδοθεί μια μηχανιστική και εξελικτιστική αντίληψη της πλέον θεμελιώδους αυτής μαρξιστικής έννοιας βρισκόταν στο ότι ο Σκληρός,

11. Γ. Κορδάτος, *Προοδευτικές...*, ό.π., σ. 38, Λ. Αξελός, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 41, Κ. Μοσκόφ, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 226.

12. Γ. Κορδάτος, *Προοδευτικές*, ό.π., σ. 38, Λ. Αξελός, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 36.

13. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα, 1972 (επανέκδοση), σ. 79.

14. Γ. Κορδάτος, *Προοδευτικές*, ό.π., σ. 41, Λ. Αξελός, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 43.

έχοντας υπαγάγει την πάλη των τάξεων στη λειτουργία του νόμου της κοινωνικής εξέλιξης, έδειχνε να «αγνοεί» ότι η πρώτη δε μπορεί ποτέ να οριστεί πάνω και πέρα από τα συγκεκριμένα ιστορικά συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων, ότι δε μπορεί με άλλα λόγια να οριστεί υπερταξικά και υπερϊστορικά. Κατά συνέπεια, η δική του αντίληψη, εμφανίζοντας μεθοδολογικά την πάλη των τάξεων ως το βασικό νόμο της «φυσικής» εξέλιξης της κοινωνίας, δε μπορούσε πολιτικο-ιδεολογικά παρά να απευθύνεται προς όλες τις τάξεις που υπάγονταν, φυσικά, αντικειμενικά και αδιαφοροποίητα σ' έναν τέτοιο υπερκείμενο νόμο. Έτσι όμως η σοσιαλιστική επανάσταση έμοιαζε, με τη σειρά της, να αντιμετωπίζεται από τον Σκληρό ως η ύστατη κοινωνικο-πολιτική έκφανση του φυσικού νόμου της εξέλιξης, ως ένα ιστορικό «τέλος» για την πρόοδο της κοινωνίας συνολικά και όχι για τη νίκη της εργατικής τάξης.¹⁵

Μια τέτοια προκείμενη θεωρητική αρχή οδηγούσε ευνόητα, σύμφωνα πάντα με τον Κορδάτο, στο «σοσιαλ-πατριωτισμό»,¹⁶ στην πρόταση στο πλαίσιο συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών των συνολικών κοινωνικών (βλ. εθνικών) συμφερόντων έναντι των ταξικών, στην αποδοχή και του πολέμου μεταξύ εθνικών κρατών ως αναπόφευκτου επεισοδίου στην τροχιά της εξέλιξης. Ευνόητα πάλι, αυτή η ευλαβική πίστη σε έναν επι-ιστορικό νόμο που διέπει την εξέλιξη θα κατέληγε στην καταδίκη από το Σκληρό της Σοβιετικής επανάστασης ως παρεκτροπής από τον ομαλό τρόπο διαδοχής των κοινωνικών σταδίων.¹⁷ Μια τέτοια όμως ντετερμινιστική συλλογιστική δεν ήταν από αυτές που μπορούσε να

Κ15. Γ. Κορδάτος, *Προοδευτικές*, ό.π., σ. 38, Κ. Μοσκόφ, *Ιστορία*, ό.π., σ. 223.

16. Γ. Κορδάτος *Προοδευτικές*, ό.π., σ. 41, Λ. Αξελός, «Εισαγωγή», ό.π., σσ. 54-55.

17. Ο Γ. Σκληρός εξετάζει το ζήτημα της σοβιετικής επανάστασης, αποφαινόμενος ότι τόσο αυτή όσο και οι θέσεις των μπολσεβίκων αποτελούν κατάφωρη παραβίαση των αρχών του μαρξισμού, στο πλαίσιο ενός από τα πιο γνωστά άρθρα του: «Ο Γ. Πλεχάνωφ και η εποχή του» στο Λ. Αξελός (επιμ.), *Γ. Σκληρού: Έργα*, ό.π., σσ. 524-542. Γενικά η υπεράσπιση των θέσεων του Πλεχάνωφ μέσα από αυτό το άρθρο σηματοδοτεί, κατά τους έλληνες μαρξιστές, την οριστικοποίηση ενός ρήγματος στην εξέλιξη της σκέψης του Σκληρού που τον απομάκρυνε από τις «επαναστατικές» θέσεις του *Κοινωνικού μας ζητήματος* και κατέληξε στο «φιλοβενιζελικό» *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*. Ωστόσο, ο Σκληρός είχε ήδη μέσα από το πρώτο του έργο εκφράσει ανάλογες θέσεις υποστηρίζοντας για τη ρωσική επανάσταση του 1905 ότι «...οι ρώσοι προλετάριοι προφανώς ενόμιζαν ότι ημπορούν δι' ενός κτυπήματος να απαλλαγούν της τε αριστοκρατίας και μπουρζουαζίας, η πραγματικότητα όμως γρήγορα τους έδιδε ότι τοιαύτα άλματα η εξέλιξη δεν κάμνει και ότι η προσωρινή συμμαχία με την μπουρζουαζία είναι αναπόφευκτος». Γ. Σκληρός, «Το κοινωνικό μας ζήτημα», στο Λ. Αξελός(επιμ.), *Γ. Σκληρού: Έργα*, ό.π., σ. 107. Ο Σκληρός δεν αναφέρει ποθενά ότι συνέτρεχαν λόγοι για να αναθεωρήσει την άποψή του για το χαρακτήρα της ρωσικής κοινωνίας και για να αντιμετωπίσει, κατά συνέπεια, διαφορετικά την επανάσταση του 1917. Σε κάθε περίπτωση πάντως η άποψη για την ύπαρξη (ή όχι) ενός ρήγματος στην εξέλιξη της σκέψης του δε μπορεί να στηριχθεί στις αναφορές του στη ρωσική κοινωνία. Αντίθετα, θα μπορούσε ίσως να στηριχθεί στην εξέλιξη της αντίληψής του για την ελληνική αστική τάξη και τους πολιτικούς εκπροσώπους της, δηλαδή στις αναφορές του στο χαρακτήρα και το ρόλο του βενιζελισμού ως εκφραστή του αστικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας, βλ. Γ. Σκληρός, *Τα σύγχρονα*, ό.π., σσ. 168-230.

συγκωρέσει ο Κορδάτος καθώς δεν ενέπιπε στον τρόπο που θα ετίθετο το επαναστατικό αίτημα στην Ελλάδα αλλά στο αν και κατά πόσο θα ετίθετο, δηλαδή σε κάτι που δεν ήταν πια υπό συζήτηση.

Έχοντας λοιπόν δημόσια και χωρίς δισταγμό συνταχθεί με τις αντίστοιχες θέσεις των Plekhanov και Kautsky, ο Σκληρός συγκέντρωσε τα πυρά του έλληνα λενινιστή ηγέτη ο οποίος τον κατηγορήσε για μικροαστισμό, εκλεκτικισμό και τελικά για ταξική προδοσία.¹⁸ Ως αποδείξεις της ενοχής του πρώτου θεωρήθηκαν, εκτός από την ομολογία της πίστης του στις αρχές της Β΄ Διεθνούς, η παρ' ολίγο συνεργασία του με την κυβέρνηση του Βενιζέλου,¹⁹ η παρατεταμένη αδυναμία του να απαγκιστρωθεί από το δημοτικισμό και να αναλάβει καθαρά σοσιαλιστική δράση,²⁰ καθώς και η «μεταφυσική» υπερεκτίμηση του ρόλου των ιδεών και της «κριτικής» στην ιστορική διαδικασία.²¹ Έτσι ο Κορδάτος ανέλαβε να τοποθετήσει για «λογαριασμό της εργατική τάξης» το Σκληρό στην «κοπριά της ιστορίας»,²² χωρίς να παραλείψει βέβαια να αναγνωρίσει τη συμβολή του στην ανάδειξη του «αστικού χαρακτήρα» της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Η ειρωνεία της ιστορίας όμως έγκειται στο γεγονός ότι όταν η έκτη ολομέλεια του Κ.Κ.Ε αποφάσισε το 1934 να υιοθετήσει, ως την επίσημη γραμμή του κόμματος, την άποψη του Ζεύγου -σύμφωνα με την οποία η ελληνική κοινωνία δεν είχε ολοκληρώσει τη μετάβασή της στο αστικό-καπιταλιστικό στάδιο και παρουσιάζονταν, συνεπώς, επιτακτικά η ανάγκη να προτάξει η ελληνική εργατική τάξη το αίτημα της αστικό-δημοκρατικής ανέλιξής της -καταδικάζοντας κάθε

18. Γ. Κορδάτος *Προοδευτικές*, ό.π., σσ. 40-41, Λ. Αξελός, «Εισαγωγή», ό.π., σσ. 37-48, Κ. Μοσκόφ, *Ιστορία*, ό.π., σσ. 220-222.

19. Γύρω από το ζήτημα της συνεργασίας του Σκληρού με την κυβέρνηση του Βενιζέλου, βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο*, ό.π., σσ. 61-85. Επίσης βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η ένταξη σοσιαλιστών διανοούμενων στο κίνημα του Βενιζελισμού», στο: Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, 1988, σσ. 315-327, όπου και η θέση ότι ο Βενιζέλος επιχείρησε να προσεταιριστεί σοσιαλιστές διανοούμενους προκειμένου να στηρίξουν τις ελληνικές θέσεις, κύρια για το Μακεδονικό, στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών οργανώσεων. Οι κατηγορίες του Κορδάτου για χρηματισμό αυτών των σοσιαλιστών αποτέλεσαν, κατά την Πατρικίου, προσπάθεια δυσφήμισής τους για λόγους εσωτερικής κομματικής κατανάλωσης.

20. Γ. Κορδάτος, *Προοδευτικές*, ό.π., σ. 39, Κ. Μοσκόφ, *Ιστορία*, ό.π., σ. 219.

21. Γ. Κορδάτος *Προοδευτικές*, ό.π., σ. 40, Κ. Μοσκόφ, *Ιστορία*, ό.π., σ. 222. Γύρω από το ρόλο των ιδεών στην ιστορική θεωρία του Σκληρού, βλ. Π. Τζεργιός, *Μαρξισμός και ιστοριογραφία στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1987, σσ. 122-126, όπου και η άποψη ότι ο Σκληρός, αντίθετα με τον Κορδάτο και τους άλλους έλληνες μαρξιστές, αποδίδει μian «αξιοσεβαστη» αυτονομία στο ιδεολογικό εποικοδόμημα. Για τη σημασία του ρόλου του εποικοδομήματος γενικότερα αλλά και της «κριτικής» ειδικότερα στην ιστορική του θεωρία, επίσης βλ. Χρ. Τέζας, «Το πρόβλημα βάση-εποικοδόμημα στο Σκληρό», *Δωδώνη*, τ. 20(1991), σσ. 47-65. Και οι δυο αυτοί συγγραφείς εστιάζουν στο γεγονός ότι ο Σκληρός θεωρούσε πως η κρίση της ελληνικής κοινωνίας μετεπαναστατικά οφείλεται στην αντίφαση ανάμεσα σε μια αστικό-καπιταλιστική κοινωνική πραγματικότητα και σε ένα αριστοκρατικό-σχολαστικιστικό εποικοδόμημα· βλ. Γ. Σκληρός, *Το Κοινωνικό*, ό.π., σσ. 109-121.

22. Γ. Κορδάτος, *Προοδευτικές*, ό.π., σ. 42.

αντίθετη άποψη (άρα και του Κορδάτου) ως ντετερμινιστική και μηχανιστική,²³ έμοιαζε να αρνείται την προσφορά του Σκληρού εκεί που ο Κορδάτος τη θεωρούσε δεδομένη (πρώτο σκέλος) και να την αναγνωρίζει, άρρητα, εκεί που ο Κορδάτος δε μπορούσε να διανοηθεί (δεύτερο). Η ανάγκη ολοκλήρωσης του αστικού εκσυγχρονισμού, πρόταγμα στο οποίο ο Σκληρός είχε αφιερώσει όλο του το έργο, έμπαινε έτσι ξανά στο προσκήνιο. Προδοτικός δεν ήταν πια τόσο ο ρόλος σοσιαλιστών μικροαστών διανοουμένων (τύπου Σκληρού) που επέμεναν στην προτεραιότητά της, όσο ο ρόλος της ελληνικής αστικής τάξης που δε λειτουργούσε προς αυτήν την κατεύθυνση.²⁴ Έτσι όμως το «κόμμα της εργατικής τάξης» επέστρεφε στη δεσμευτική λογική της κοινωνικής εξέλιξης και των σταδίων της προς όφελος της κοινωνίας συνολικά. Όταν πια Αξελός και Μοσκόφ, υπό το φως των νέων μαρξιστικών θεωρήσεων για τον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας, στοιχειοθετούσαν την άποψη ότι η ελληνική αστική τάξη δε λειτουργούσε προδοτικά αλλά απλώς μεσολαβητικά-παρασιτικά, όπως δηλαδή υπέβαλε η θέση και ο ρόλος της στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα - επικρίνοντας συλλήβδην Σκληρό, Κορδάτο, Ζεύγο και κάθε άλλο υπεύθυνο για την αδυναμία τους να αναγνωρίσουν αυτήν της την ιδιαιτερότητα²⁵ - η ελληνική αριστερά είχε πια οριστικά ταυτίσει τους όρους «εθνική» και «κοινωνική» ανάπτυξη, έχοντας επίσης οριστικά υπαγάγει το επαναστατικό αίτημα στην αναπτυξιακή λογική.

23. Για μια εισαγωγή στη σχετική συζήτηση στους κόλπους του Κ.Κ.Ε. και στην εξέλιξη των εξελικτιστικών αντιλήψεων στο πλαίσιο του ελληνικού μαρξισμού, βλ. Μ. Αντωνοπούλου, «Η εκδοχή του εξελικτιστικού μαρξισμού στην Ελλάδα και η αμφισβήτησή της (1930-1945)», *Τα Ιστορικά*, 10(1989), j...j.σσ. 127-142.

24. Για μια σύντομη κριτική παρουσίαση στην εξέλιξη των αντιλήψεων για το χαρακτήρα και το ρόλο της (εθνικής) αστικής τάξης, τόσο στην αναπτυγμένη Δύση όσο και στις υπανάπτυκτες χώρες, βλ. I. Wallerstein, «The Bourgeoisie as Concept and Reality», *New Left Review*, 167 (January-February 1988), σσ. 91-106.

25. Για μια εισαγωγή στις νεότερες μαρξιστικές θεωρίες για τον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας -θεωρίες που επιχειρούν να επεξεργαστούν τη λειτουργία του στη βάση μιας πολωτικής σχέσης ανάμεσα στο αναπτυγμένο καπιταλιστικό κέντρο και στις υπανάπτυκτες χώρες της περιφέρειας- και στην επίδρασή τους στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, βλ. Π. Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του καπιταλιστικού κέντρου και της υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ε.Μ.Ν.Ε-Μνήμων*, 11(1987), σσ. 255-286.